

Martelen uit gehoorzaamheid

HILDE PACH

Kelman zag in 1938 als joods jongetje de nazi's Wenen binnen marcheren en maakte daar mee wat er gebeurt als mensen blindelings de bevelen van hun superieuren opvolgen. Hij wist op tijd naar de Verenigde Staten te ontkomen, maar zijn ervaringen lieten hem niet los. Als sociaal-psycholoog onderzocht hij het verschijnsel van de *crimes of obedience*, misdaden uit gehoorzaamheid, waartoe ook marteling behoort.

"Eigenlijk ben ik geen expert op het gebied van martelen," zegt professor Herbert Kelman half gekscherend, "ik ga vooral over massamoord." Ook dat is niet helemaal accuraat. Zijn standaardwerk *Crimes of Obedience* (1989), dat hij samen met Lee Hamilton schreef, behandelt uitvoerig de moord die Amerikaanse militairen pleegden op honderden Vietnamese burgers in het dorpje *My Lai* in maart 1968. Maar vooral gaat het boek over het mechanisme dat aan *My Lai* ten grondslag lag: het feit dat normale mensen op bevel van hogerhand bereid zijn dingen te doen die ze onder normale omstandigheden moreel verwerpelijk zouden vinden. Dit verschijnsel heeft zich niet alleen in *My Lai* voorgedaan; overal waar mensenrechten geschonden worden, treedt het op.

De misdaden die hieruit voortvloeien, noemen Kelman en Hamilton *crimes of obedience*, misdaden uit gehoorzaamheid. Degenen die de bevelen geven, plegen *crimes of authority*. De grens tussen de twee is doorgaans moeilijk te trekken. In de hiërarchische structuur waarin dergelijke misdrijven plaatsvinden, is men vaak zowel superieur als ondergeschikte. Het feit dat de twee

soorten misdaden samengaan, maakt het moeilijk om één bepaalde schuldige aan te wijzen. De ondergeschikte zegt: "Ik heb alleen maar bevelen opgevolgd, ik was maar een raderdje in de machine." De gezagsdrager zegt: "Ik heb zelf niemand kwaad gedaan, mijn ondergeschikten hebben mijn bevelen verkeerd begrepen." Folteren, zo betoogt Kelman, is doorgaans ook een *crime of obedience*. De meeste folterars zijn geen sadisten, maar gewoon mensen die hun werk doen.

STOEP SCHROBBEN

Kelman zelf maakte al vroeg kennis met wat hij later *crimes of obedience* zou gaan noemen. Als joodse jongen van elf maakte hij in 1938 in Wenen de *Anschluss* mee, waardoor Oostenrijk tot het nationaal-socialistische Duitse Rijk ging behoren: "Ik heb gezien hoe mensen willekeurig in elkaar geslagen werden. Kinderen werden soms zomaar op straat uit de menigte gepikt en moesten dan de stoep gaan schrobben. Als iemand besloot een jood te slaan of te vernederen, dan hield niemand hem tegen.

Vaak pikten ze er iemand uit die er typisch joods uitzag, of een kind dat heel dik was. Maar het kon iedereen overkomen. Dergelijke dingen hebben mij

Herbert Kelman: "Democratisering is de beste manier om foltering tegen te gaan".

al heel jong gevoelig gemaakt voor het signaleren van vooroordelen en discriminatie."

In 1939 emigreerde Herbert Kelman met zijn familie via Antwerpen naar Amerika. Zijn interesse voor misdaden die voortvloeien uit het gehoorzamen van autoriteiten, kwam vlak na de oorlog, tijdens de Neurenbergprocessen en het bekend worden van de gruwelen van de Holocaust: "Veel mensen van mijn generatie waren geobsedeerd geraakt door de vraag hoe het mogelijk was dat mensen fundamentele waarden en morele principes zomaar terzijde schoven wanneer ze daartoe het bevel kregen van hoger geplaatsten." Zelf heeft hij altijd geprobeerd te vermijden dat hij in dergelijke situaties terecht kwam. Toen hij in 1953 opgeroepen werd voor militaire dienst in Korea,

weigerde hij. Het deed hem bijna in de gevangenis belanden, pas in hoogste instantie werden zijn gewetensbezwaren erkend.

MORELE REMMINGEN

Wanneer machthebbers vinden dat de staat in gevaar is, proberen ze met harde hand de orde te handhaven. Dat lukt alleen maar als ze hun ondergeschikten bereid vinden mee te werken. In normale omstandigheden hebben normale mensen morele remmingen die verhinderen dat ze zich inlaten met ontoelaatbaar geweld, zoals martelen. Kelman en Hamilton hebben drie belangrijke factoren gevonden waardoor die remmingen kunnen verdwijnen:

authorization: wanneer het bevoegd gezag opdracht of op zijn minst toestemming geeft tot

Dr Herbert C. Kelman is hoogleraar in de sociale ethiek aan de Harvard-universiteit en voorzitter van de werkgroep Midden-Oosten van het Harvard Center for International Affairs. Hij is voorzitter geweest van de International Studies Association, de International Society of Political Psychology, en verscheidene andere beroepsorganisaties. Hij heeft diverse onderscheidingen ontvangen en vele publikaties op zijn naam staan, waaronder (samen met V. Lee Hamilton) *Crimes of Obedience: Toward A Social Psychology of Authority and Responsibility*. Yale University Press, New Haven and London 1989.

DOSSIER

het plegen van normaal ontoelaatbare daden, worden die voor veel mensen opeens gemakkelijker aanvaardbaar; *routinization*: wanneer de beslissing eenmaal genomen is, moet voorkomen worden dat de uitvoerders zich steeds weer gaan afvragen of het wel juist is wat ze doen en dat ze geconfronteerd worden met het resultaat van hun handelen. Dit gebeurt door er routinewerk van te maken: de bureaucratische manier waarop de nazi's de jodenmoord uitvoerden, compleet met kantoren, ambtelijke formulieren en versluierend taalgebruik, gaf de uitvoerenden de kans te vergeten dat ze medeplichtig waren aan een massamoord;

dehumanization: voor sommige mensen zijn autorisering en routinisering niet voldoende: het blijven toch je medemensen die je moet martelen of zelfs vermoorden. Daarom moet de tegenstander ontmenselijkt worden. Mensen worden niet meer als individuen gezien, maar uitsluitend als leden van de groep waartoe ze behoren. Die groep krijgt allerlei negatieve eigenschappen toegedicht en wordt buiten de maatschappij geplaatst. Wanneer het een etnische groep betreft, liggen de stereotypen vaak al voor het grijpen; gaat het om een politieke groep, zoals in Latijns Amerika vaak het geval was, dan noem je ze bijvoorbeeld 'communistische agenten'.

WILLEKEUR

De beste manier om praktijken als foltering tegen te gaan, is democratisering, aldus Kelman. Toch zijn ook democratische staten niet immuun voor marteling. Kijk maar naar Groot-Brittannië of Israël. Op Israël gaan we wat nader in. De veelgehoorde bewering dat de bezetting van de gebieden onvermijdelijk leidt tot mensenrechtenschendingen, wil Kelman niet zonder meer onderschrijven: "Wèl schept de bezetting een aantal voorwaarden voor marteling en mishandeling. De bezetters heersen over een bevolking die niet de hunne is, de Palestijnen staan buiten de Israëlische maatschappij. Dat maakt ze kwetsbaar voor marteling. Het feit dat ze vijandig tegenover Israël staan - en dat ook al vóór de bezetting deden - maakt ze dubbel kwetsbaar. En dat ze dan ook nog

eens terroristische aanslagen plegen, maakt het er helemaal eenvoudig op. Dat terrorisme bestaatecht, en het is logisch dat de Israëli's zich hierdoor bedreigd voelen, maar het leidt tot de generalisatie dat elke Palestijn een potentiële terrorist is. Door de bezetting kunnen de Israëli's naar willekeur heersen over de Palestijnen. Diezelfde willekeur die ik in mijn jeugd in Wenen heb meegemaakt. Dat is een centraal begrip. De Israëli's zeggen dat er geen sprake is van willekeur: ze gaat er prat op dat er gerechtelijke procedures bestaan waardoor uitwassen onderzocht en bestraft worden, en dat is waar, maar het gebeurt niet vaak en het komt zelden tot een veroordeling."

UITWASSEN BESTRIJDEN

Wanneer de bezetting op zichzelf zoveel risicofactoren in zich blijkt te dragen voor het ontstaan van mensenrechten-

plaatsvinden. Je kunt het vergelijken met mijn opvatting over oorlogsmisdaden. Ik ben tegen oorlog, ik vind het de meest absurde manier om met menselijke conflicten om te gaan, maar zolang er nog oorlog bestaat, vind ik wel dat er regels moeten zijn om de ergste uitwassen te bestrijden."

Overigens draagt Kelman er het zijne toe bij om de situatie in Israël te verbeteren. Hij helpt in Israël met het opzetten van workshops waarin Israëli's en Palestijnen tot een beter begrip voor elkaar moeten komen.

OOST-EUROPA

De vraag hoe je regeringen, democratisch of niet, ervan kunt overtuigen dat ze moeten stoppen met martelen, beantwoordt Kelman aanvankelijk routineus: "Er moet constant gehamerd worden op het feit dat martelen onwettig is, alle bekende gevallen moeten geregistreerd en gepubliceerd worden. Vooral min of meer

maar in democratische landen verwezenlijkt worden: er moet door opvoeding en onderwijs gewerkt worden aan de ontwikkeling van het begrip 'burgerschap', er moet een houding aangekweekt worden die gezagsuitoefening ter discussie stelt."

Het probleem met al deze remedies is dat de landen waar ze het meest nodig zijn, het moeilijkst te bereiken zijn. Daarvoor heeft Kelman helaas ook geen oplossing. Aarzelend zegt hij: "In feite is het enige waar autoritaire landen bij gebaat zijn, een fundamentele politieke verandering. Zolang daar geen sprake van is, stel ik mijn hoop op het feit dat er steeds meer internationale communicatie plaatsvindt via de media, die ook mensen in dictaturen bereikt. Maar ik beweer niet dat het eenvoudig is."

Toch ziet Kelman op den duur wel een wereld zonder marteling in het verschiet: "Vergelijk het met de 'wereld zonder slavernij' die we nu hebben. Het verschijnsel zal vast niet helemaal uitgebannen kunnen worden, maar ik kan me wel een wereld voorstellen waarin men marteling algemeen

TEKENING RICK CHARITÉ

schendingen, kun je je afvragen of het wel zin heeft om Israël op te roepen de mensenrechten in de bezette gebieden te eerbiedigen, zonder de bezetting als zodanig ter discussie te stellen. Kelman: "Natuurlijk vind ik dat er een eind moet komen aan de bezetting. Het is een toestand die vernietigend is voor beide partijen. Maar tegelijkertijd ben ik van mening dat zolang de bezetting voortduurt, bepaalde praktijken niet zouden moeten

democratische landen zijn daar gevoelig voor: ze zijn bezorgd om hun image, en er zijn ook praktische motieven. Zo maakt Turkije graag een nette indruk op de Europese landen waarmee het contacten wil aanknopen. Ten tweede moeten we voortdurend alert zijn op aanwijzingen dat bepaalde groepen om etnische, religieuze of politieke redenen buiten de maatschappij worden geplaatst. Het derde punt kan alleen eigenlijk alleen

onacceptabel vindt, zoals nu met slavernij het geval is. Helaas is het nog lang niet zover. Ik ben vooral bezorgd over Oost-Europa. Door de etnische conflicten die nu gaande zijn, ontstaan situaties die marteling in de hand werken. Aan de andere kant willen de meeste Oosteuropese landen graag deel uitmaken van de westerse wereld, en ze weten dat marteling geen goede indruk maakt. In ieder geval liggen daar heel wat uitdagingen voor ons." ■